

Araştırma Makalesi:

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN TÜRK MODERNLEŞMESİ İÇİNDEKİ YERİNİN DÖNEMİN KARİKATÜRLERİYLE ANALİZİ

Pınar AYDOĞAN¹

Özet

Modernleşmenin siyasal yönü olarak vurgulanan demokrasi, iktidarı belirleme süreçlerinde katılımcı yöntemleri esas alan çoğulcu toplum tipine atıf yapmaktadır. Çoğulcu sistemin kurulması için, toplumun uygunluğu kadar siyasal iktidarın isteği/iradesi de oldukça önemlidir. Cumhuriyet tarihinin çok partili hayata geçiş sürecinde yeni bir partinin kurulmasına bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal önderlik etmiştir. Serbest Fırka 1930 yılında kurulmuş, aktif siyasal yaşamı süresince birçok konunun tartışılmasına sebep olmuş ve bu tartışmalar karikatürlere de yansımıştır. Bu çalışma Serbest Fırka'nın Türk modernleşmesindeki yerini -anılan dönemin kendine özgü dinamikleriyle- karikatürler üzerinden sorgulamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın yöntemi belge analizine dayanmaktadır ve dönemin önde gelen gazeteleri olan *Cumhuriyet*, *Son Posta*, *Vakit*, *Milliyet*, *Akşam* taranmıştır. Çalışmanın kapsamı partinin kurulduğu ve faaliyette olduğu Ağustos-Kasım 1930 dönemiyle sınırlıdır. Bu çalışma, Cumhuriyet sonrası dönemi toptancı bir yaklaşımla ele alan bakış açısının aksine, modernleşmenin siyasal yönü olarak kabul edilen temel ilkelerin katılımcı demokrasiye işaret ettiği ve Serbest Fırka'nın kurulmasının anlamlı bir gelişme olarak algılanması gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası, Türk modernleşmesi, demokrasi, karikatür.

---

¹ Dr. Öğr., Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi, paydogan@ktu.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-4121-4155

Makale gönderim tarihi: 2 Kasım 2021

Makale kabul tarihi: 28 Aralık 2021

ANALYSIS OF THE ROLE OF THE FREE REPUBLICAN PARTY IN TURKISH MODERNIZATION THROUGH CONTEMPORANEOUS CARTOONS

Abstract

Democracy emphasized as the political aspect of modernization refers to a pluralistic social system based on participatory methods in the process of determining the government. In the establishment of a pluralistic system, in addition to social compatibility, the wish/will of the political government is also quite important. President Mustafa Kemal personally led the foundation of a new party for transition to a multi-party system in the history of the Republic. As from its establishment in 1930, the Free Party gave rise to many discussions during its active political lifetime, which were reflected on cartoons. This study aims to question the role of the Free Party in Turkish modernization -according to the unique dynamics of that period- through cartoons. The method of this study is based on document analysis as a part of which the prominent newspapers of that period, namely *Cumhuriyet*, *Son Posta*, *Vakit*, *Milliyet* and *Akşam* have been searched. The scope of this study is limited to the period of August-November 1930 when the Free Party was founded and remained active. This study emphasizes that contrary to the perspective of the holistic approach in handling the post-Republic period, the fundamental pillars considered as the political aspect of modernization point to participatory democracy and the foundation of the Free Party should be taken as a significant development.

Keywords: The Free Republican Party, The Republican People's Party, Turkish modernization, democracy, cartoon.

Giriş

Modernleşme Batı'da yaşanan ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmelerin ortaya çıkardığı dönüşümlere vurgu yapan bir kavramdır. Sanayileşme, teknolojik ilerleme, bireysellik ve rasyonalite kültürünün yerleşmesi, okuma-yazma, kentleşme, demokratikleşme, oy hakkı, siyasal partiler, ulus devletin gelişimi gibi unsurları içeren modernleşme aynı zamanda geleneksel toplumdaki yeni bir toplum tipine, "modern toplum"a doğru ilerleyen bir değişim sürecine de gönderme yapmaktadır (Çiğdem, 2009: 71; Köker, 2010: 67). Modernleşme yaklaşımı, Batı'da yaşanan süreçlerin basamakları takip edilirse Batı-dışı toplumların da bu yeni toplum tipine/ modern topluma ulaşabileceğini savunmuştur. Batı'da kendiliğinden gelişen süreç bu toplumlarda

müdahale/devlet eli ile yukarıdan aşağıya gerçekleşebilecektir. Bu noktada yönetici kadroya önemli görevler yüklenmiştir. Cumhuriyetle beraber, Berkes'in "çağdaş uygarlığa katılma/yöneliş" olarak tanımladığı modernleşme, topluma uygun kuralları, kurumları yerleştirmek ve bireyleri bu amacın gereklerine göre yetiştirerek gerçekleştirilmiş, gerekli "inkılaplar" yapılmış, çağdaş dünyada yer alabilmek için toplumsal, siyasal, ekonomik ve bilimsel alanlarda köklü adımlar atılmıştır (Berkes, 2002: 522).

Bu çalışma Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) Türk modernleşmesindeki yerini karikatürler üzerinden sorgulamak amacına yönelmiştir. Söz konusu sorguda Türk modernleşmesinin Cumhuriyet sonrasına tekabül eden zaman dilimini toptancı yaklaşımlarla ele alan çalışmalara mesafeli olunacaktır. Bu yaklaşımlar iki başlık altında ele alındığında, ilki dönemi "tepeden inme ve otoriter", diğeri ise "demokratik" olarak niteleyerek modernleşmenin ana dinamiklerini gözden kaçırmaktadır. Oysa modernleşmenin siyasal yönü olarak kabul edebileceğimiz temel ilkelerin ulus-devlet tipi siyasal bir organizasyonun içinde vücut bulan, düşünce/ifade özgürlüğüyle pratik edilebilen katılımcı demokrasiye işaret ettiği bilinmektedir. Batı'daki örneklerde de görülebileceği gibi Türkiye'de ulus devletinin kuruluş sürecinde otoriter eğilimleri teşvik edici boyutu olan olaylar yaşandığı gibi demokratik eğilimleri destekleyecek uygulamaların yapıldığı başarılı ya da başarısız örnekler olmuştur. Çalışmanın temel hipotezi, SCF'nin kurulduğu dönemi de kapsayan Cumhuriyetin ilk yıllarının ulus devletinin kuruluş dönemi olarak aynı zamanda bir geçiş dönemi olduğuna işaret etmek ve bu noktada döneme ön kabulü olan yaklaşımlarla bakmak yerine bir sentez yapabilmek adına her iki yaklaşıma da eleştirel bakabilmektir. SCF'nin kurulduğu tarih olan 1930 yılında Türkiye ulus-devlet formuna geçmişti. İnkılapların ana amacı da zaten İmparatorluktan ulus-devlete geçiş için şartları olgunlaştırmak veya kolaylaştırmaktı. Böylece modernleşmenin içinde oluşacağı bir siyasal-toplumsal zemin hazır hale getirilmişti. Siyasal iktidarın katılımcı yöntemlerle belirlenmesi gereği üzerindeki tartışmalara bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı sıralarda ise SCF kurulmuştur.

Modernleşmenin siyasal yönünde en çok öne çıkarılan demokrasi, iktidarı belirleme süreçlerinde katılımcı yöntemleri esas alan çoğulcu toplum tipine atıf yapmaktadır. Bu toplum tipinin temeli uzlaş ve hoşgörüyü dayanmaktadır. Kuşkusuz toplumun uygunluğu kadar siyasal iktidarın isteği veya iradesi de çoğulcu

toplumun tesisi için çok önemlidir. Karikatürler her dönem için mevcut siyasal atmosferi yansıtmak adına önemli bir işleve sahip olmuştur. Mizahın kullanımı ve gücü, hoşgörüyeye dayalı yönetim tipinin temel nitelikleri arasındadır. Karikatürler, SCF'nin kuruluş dönemi ve ilerleyen süreçte iç politikaya ilişkin tartışmalarda etkin bir politik malzeme oluşturmuştur. Yine partinin faaliyette olduğu süre zarfında hem siyasal iktidarın yanında olanların hem de muhalif pozisyonduklarının basın organlarında yayımlanan karikatürlerin zaman zaman hoşgörünün sınırlarını dahi zorlayacak çeşitlilikte yer edinmiş olması göz ardı edilecek bir husus değildir. Üstelik anılan tarihlerin iletişim imkanları düşünüldüğünde karikatürlerle siyasal ortamı renklendirmeye çalışan bu faaliyetler aslında bir yönüyle demokratik kanalları siyasal iktidarın denetiminde kullanmaya çalışmakta bir yönüyle de modernleşmenin sosyolojik görünürlüklerinden biri olarak kabul gören iletişim olanaklarının yaygınlığı ilkesine dönemin şartları elverdiği ölçüde katkı sağlamaktaydılar.

Erken Cumhuriyet dönemi literatüründe SCF'nin kuruluşuna dair yapılan çalışmaların “Neden bir muhalefet partisine ihtiyaç duyuldu?” sorusuna cevap aramakla başladığı söylenebilir. Bu soruya yapılan yorumlar iki başlık altında toplanabilir. İlk görüş partinin doğuşunu yapısal nedenler çevresinde açıklarken, ikinci görüş cumhurbaşkanı sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa'nın partinin kuruluşundaki önemli etkisini ön plana çıkartan bir analiz ortaya koymuştur (Emrence, 2014: 30).

Yapısal nedenlerin varlığına gönderme yapanlar, partinin kuruluşunda siyasi koşulların önemine değinir. Buna göre Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) yapı olarak dinamizmini kaybetmiş, halkla olan ilişkisi oldukça sınırlı bir hal almıştır. Meclis ise hükümet üzerinde denetleme yapma yetkisinden oldukça uzak ve etkisi sınırlı bir pozisyonda bulunmaktadır. Goloğlu'nun her kararın oybirliğiyle alındığı, aleyhte ve çekimser oyun kullanılmadığı bu dönemi “derin bir sessizlik” olarak adlandırmasını, Meclis'in – tartışmasız kabul edilen 75 kanununun yer aldığı-1930 Mayıs ayı zabitleri da doğrulamaktadır (Goloğlu, 2017; Aydemir, 1969). Bu noktada hükümeti denetleyecek yeni bir siyasi partinin kurulması gereklilik olarak ortaya çıkmıştır (İnan, 2014).

Ekonomik etkenlerin öncüllüğüne vurgu yapanlar özellikle başta demiryolları olmak üzere, savunma giderleri gibi halka oldukça yüksek vergiler yükleyen politikaları, Osmanlı borçlarını geri ödeme konusunda yaşanan zorluğu, kıtlıkları, yabancı sermaye

azlığını temel sorunlar olarak ön plana çıkarmıştır. 1929 Ekonomik Bunalımı da bu tabloyu ekonomik krize doğru sürüklemeye itici bir rol oynamış hükümet ise bu süreçte etkisiz/yetersiz kalmış ve yanlış bir ekonomi siyaseti uyguladığı yönünde eleştiri almıştır (Emrence, 2014). 1923 yılı itibarıyla yönetici kadro öncülüğünde, hızlı, kökten bir modernleşme politikasının varlığı, Medeni Kanunu, Latin harfleri, Şapka Devrimi ve dini kamusal hayattan uzaklaştıran reformların toplumsal alanda büyük bir dönüşüm yaşanmasına ve partinin kurulmasına sebep olan sosyal etkenler olarak tanımlanabilir.

Serbest Fırka'nın kuruluş öyküsünü Mustafa Kemal'e dayanarak ve bir modernleşme okuması yaparak yorumlayan çalışmalara göre, onu harekete geçiren belli başlı saikler mevcuttur. Bunların ilki Mustafa Kemal'in modern toplumun değerlerini, demokrasiyi uygulama arzusudur. İkinci bir parti, rejimi normalleştirecek yeni bir oluşum yaratmakta önemli bir adım olacaktır (Atay, 1968; Yetkin, 2004, Tunaya, 1952). Diğer bir değerlendirme Mustafa Kemal'in, Fethi Bey'i CHF örgütünü elinde tutan İsmet Paşa'nın gücünü kırmak, onu frenlemek için siyaset sahasına sürdüğü yönünde kişisel çekişmenin varlığına da vurgu yapar (İlmen, 1951; Grew, 2000; Karaosmanoğlu, 1984; Zürcher, 2002; Aydemir, 1966). Bu teşebbüsü dış faktörlerin etkisi eşliğinde açıklayan görüş ise, özellikle Mustafa Kemal'in Türkiye'nin yurt dışındaki imajını önemseydiğine değinir, bu noktada hedeflenen çoğulcu bir sistem, Batı'nın siyasal kurumlarını tamamlamak için bir adımdır (Uyar, 2012; Tunçay, 2005; Öz, 1992). Son olarak yeni parti girişimini bir “deney” olarak tanımlayan görüşü de belirtmek gerekir. Yapılan devrimlerin halkın nezdinde kabul görme oranını anlayabilmek, potansiyel muhalefeti tespit edebilmek amacıyla yeni bir partiye ihtiyaç duyulmuştur (Kongar, 1998; Grew, 2000; Okyar, 2010; Ağaoğlu, 2011; Koçak, 2006).

Dönemin basınına bakıldığında ise muhalefet ve iktidar yanlısı görüşlerin –yaşanan siyasal gelişmelerle birlikte değişecek olsa da– net bir şekilde ayrıldığı görülebilir. İktidar yanlısı basın yeni partinin kuruluş nedenini “Cumhuriyetin beraberinde getirdiği bir gereklilik” olarak görürken, muhalif basın “ülkedeki denetim eksikliğini gidermek” amacı çerçevesinde değerlendirmiştir. Dönemin en etkili iletişim organları olan gazeteler yaşanan siyasal gelişmeleri oldukça detaylı bir şekilde sayfalarına yansıtmıştır. Siyasal gelişmeler yalnızca yazılı metinlerle değil, karikatürlerle de okuyucuya anlatılmıştır. Bir iletişim aracı olarak karikatür sadece

güldürmek ve eğlendirmekle sınırlı bir işleve sahip değildir. Özellikle siyasi karikatürün toplumda eleştiri geleneğini kuvvetlendiren ve ifade özgürlüğünün kullanılmasında etkin bir işleve sahip olduğu söylenebilir (Cantek, 2017: 97). Bu da toplumsal ve siyasal olayları etkileme imkanını beraberinde getirir.

1930 Türkiyesinde okuma yazma oranı düşük olmasına rağmen gazete satış oranları oldukça yüksektir. Karikatür okuma yazma bilmeyenler için olayların anlaşılmasında açıklayıcı olduğu gibi, siyasetçilerin tanınmasında da etkili olur. SCF, aktif siyasal yaşamı süresince birçok konunun tartışılmasına sebep olmuş ve bu tartışmaların önemli bir kısmı ise karikatürler üzerinden gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın amacı Serbest Fırka'nın Türk modernleşmesinde nasıl bir yer edindiğinin dönemin karikatürleri analiz edilerek incelenmesidir. İlgili literatürde SCF deneyimini birçok açıdan ele alan çalışmalar olmasına rağmen modernleşme bağlamında incelemeye tabi tutan gayretler çok sınırlı düzeyde kalmış üstelik karikatürler üzerinden bir değerlendirme yapılmamıştır. Çalışmada belge analizi yöntemi kullanılmıştır. 1930 yılının Ağustos-Kasım ayı aralığında dönemin tirajı en yüksek ve siyasal gelişmeleri karikatürlerle aktarmaya önem veren gazeteleri ele alınmıştır. İktidarı destekleyen *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Vakit*, *Akşam* ve muhalefeti destekleyen *Son Posta* gazeteleri taranarak analiz edilmiştir.

1. Bir “Gereklilik”: SCF kuruluyor

Bir tarım ülkesi olan Türkiye’de, 1929 ekonomik bunalımının etkilerini en ağır yaşayan kesim köylüler olmuştur. Ağır vergiler, borçlar ve kredi olanaklarının yetersizliği başta olmak üzere yaşanan ekonomik sıkıntıların yanında yapılan devrimler ve zorlayıcı politikalar toplumsal hoşnutsuzluğu beraberinde getirmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, bu toplumsal hoşnutsuzluğun Meclis’e taşınabilmesi için, yeni bir parti kurulmasına bizzat öncülük etmiştir .

1930 yazında herkesin konuştuğu en “mühim siyasal hadise” yeni bir fırkanın kurulacağı haberi idi. Okyar ve Ağaoğlu anılarında, Mustafa Kemal’in 1929 yılının yaz aylarından beri yaklaşık bir yıldır yeni bir fırka düşüncesiyle alakadar olduğunu belirtirler. Goloğlu, Mustafa Kemal’in denetimsiz bir meclisin yaşanan bunalımları çözemediği gibi, toplumsal hoşnutsuzluğa da yol açtığını gözlemlediğini ve bu duruma en iyi çözümün “yeni bir

devrim aşaması” olarak “kontrol etme unsurunu” oluşturacak bir fırka oluşumuna yöneldiğini vurgular (2017: 303). Dönemin Adana milletvekili Hilmi Uran da fırkanın kuruluşunu Mustafa Kemal'in “Avrupalı bir hayat için birer birer millete kabul ettirdiği inkılap hamlelerinin bir yenisi” olarak tanımlar (Uran, 2007: 193). O yılların önde gelen gazetesi *Vakit*'in yazarı olan Asım Us, “Cumhuriyetin sağlam belirtilerinden” sayılması gereken bu girişimi “akıllıca ve gerekli” olarak tanımlarken Mustafa Kemal'in öncü rolüne vurgu yapmıştır (Us, 1964: 162).

Atay'a göre Serbest Fırka, Mustafa Kemal için “Meclisi havalandırma ihtiyacı”ndan doğmuştur ve aynı zamanda bir “medeniyet meselesi”dir (1968: 464). *Son Posta* yazarı Zekeriya Sertel'de fırkanın kuruluşunu Mustafa Kemal'in “toplumda esen hoşnutsuzluk havasını gidermek için bulduğu çare” olarak yorumlamıştır (Sertel, 1968: 190).

“Öteden beriden işitiyorduk ki: Gönüller ıstırapla dolu. Kulaklar türlü türlü rivayetlerle meşbu. Hükümetin icraatına ait birçok sualler, dudaklara geliyor ama söylenemiyor, her vatandaşın ağzı kilitlenmiş... Bu ıstıraplara deva bulanlar var, fakat onlarda dinlenmiyor. Gönüllerin boşalmasına niçin müsaade edilmiyor? Meydana çıkacak hakikatlerden mi korkuluyor? İşte yeni vaziyet, her vatandaşa yazmak, söylemek, dert dökmek, memleketin bünyesindeki yaraların ilacını göstermek imkanı verdi.” Siirt milletvekili *Milliyet* gazetesinin sahibi Mahmut Soydan yeni fırkanın kurulma gerekliliğini bu sözlerle açıklamıştır (*Milliyet*, 16 Ağustos 1930).

Şekil-1: *Son Posta*, 11 Ağustos 1930

Soydan'a göre CHF yeni partiyi "hulus"(samimiyet) ile karşılarken ve "vaziyetin ve zaruretin" doğal bir uzantısı olarak görmüştür. Yeni parti zamanı geldiği için CHF'nin içinden çıkmıştır. Bu yüzden gelişmesine engel olmak yerine, "yürümesi için elinden geleni yapacaktır", çünkü bu cumhuriyetin bir gereğidir aynı zamanda. Soydan, partiye destek verenlerin en başında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve genel başkan İsmet Paşa'nın geldiğini belirtir (*Milliyet*, 24 Ağustos 1930; 22 Ağustos, 1930). Benzer bir görüşü *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Yunus Nadi'de paylaşmaktadır. Nadi, yeni partiyi bir ihtiyaç ve zamanı geldiği için CHF'nin içinden çıkan bir teşekkül olarak tanımlamıştır. Yeni fırkanın elinden tutularak ona yürümesi öğretilecektir (*Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1930).

Şekil-2: Cumhuriyet, 12 Ağustos 1930

Soydan'ın İsmet Paşa'nın destek verdiğini belirten ifadesine karşın o dönemin basınında konuşulanlar da ve anılarda yazılanlar da yeni firkanın kuruluşuna İsmet Paşa'nın çok da istekli olmadığı vurgusu mevcuttur. SCF'nin kuruluş günlerinde yayınlanan bu karikatürde (Şekil-2) İsmet Paşa, Fethi Bey'in yeni partinin bir gereklilik olduğuna dair inancına ve memnuniyet duyan yüz ifadesine karşın, mesafeli ve düşünceli bir şekilde resmedilmiştir. Aslında görünen bu tablo çok da sürpriz değildir. İsmet Paşa yeni bir parti hakkındaki görüşünü 1930 Haziranında yaptığı bir konuşmasında “daha erken, yeni seçimlerden en az bir yıl sonra” diye belirtmiştir (Goloğlu, 2017: 328).

Vakit gazetesinde o günlerde verilen bir anekdot bu fikrin dolaşımında olduğunu destekler niteliktedir. Ankara vekili Talat Bey, Mustafa Kemal'e “Efendim, daha iyi olmaz mıydı, önümüzdeki intihabı da siz yapsaydınız ve ondan sonra Meclis içinde biz bir hizip taksimatı yapsaydık” sözlerine karşılık Mustafa Kemal “Talat bey buyurduğunuz tarz eski teşekküllerde tecrübe edilmiştir. Bunun verdiği neticeler milleti kederlere maruz bırakmıştır. Artık biz bütün

bu neticeleri görmüş, tecrübeli insanlar olarak, safsata mahiyetine geçmiş bu gibi şeyleri tekrar edemeyiz. Bugünün Türk toplumunun, mazinin en derin medeniyetlerinde banilik iddia eden bu Türk kavminin bugünkü çocukları açık ve salim yolu bulmuşlardır. Bu yol cumhuriyeti yükseltmektir. Bu noktaya dikkat edenler asla muarız değildirler” şeklinde ifade etmiştir. Bu yorum, Mustafa Kemal’in öncü rolünü vurgulamanın yanı sıra, yeni bir parti için beklenmesi gerektiği yönünde fikir sahibi olanlara verilen bir cevap da olmuştur (Vakit, 11 Ağustos 1930).

Mustafa Kemal’in Fethi Bey’le yeni bir parti kurma fikrini paylaşıırken *“bugünkü manzaramız aşağı yukarı, bir diktatörlük manzarasıdır... Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum”*(Okyar, 1980: 386) sözleriyle yaptığı değerlendirme ülkenin tek parti ile yönetilmesine karşı bir özeleştiriyi hem de onun demokratik ideallere geçiş konusundaki isteğini de içermektedir. Mustafa Kemal, Fethi Bey’e yeni parti kurulması konusunda tarafsız ve adil olacağına dair söz vermiş ve karşılıklı mektuplaşmalarla SCF 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulmuştur. Gazetelere yansıyan Mustafa Kemal’in CHF’den çok sayıda vekili yeni partiye geçmesi konusunda desteklemesi olmuştur. Partiye 65-70 civarında vekilin gireceğine dair haberler yapılmıştır.

Mustafa Kemal, kız kardeşi Makbule Hanımın ve Kütahya vekili ve yakın arkadaşı Nuri Conker’in yeni partiye üye olmasına öncülük etmiştir. Uran, bu hamlelerin halkın yeni partiye yönelmesi için atılan adımlar aynı zamanda kendisine yakın kişilere yer vermesini de beklenmeyen durumlarda güvenilirliğe verdiği önem olarak tanımlamıştır (Uran, 2007: 193). Bir yıl önce İsmet Paşa’ya Cumhuriyet rejiminde tek parti ile hükümeti kontrol etmenin mümkün olamayacağını bildiren bir rapor sunan Kars vekili Ahmet Ağaoğlu da partiye girmiştir. Aydın vekili Reşit Galip, Erzurum vekili Tahsin Bey, İstanbul vekili Haydar Bey, Ankara vekili Talat bey ve Süreyya İlmen partiye katılanlar arasındadır (Vakit, 12 Ağustos 1930).

Şekil-3: Cumhuriyet, 15 Ağustos 1930

İsmet Paşa'nın hükümette tek karar verici olarak Meclis'e hakim olması, muhalif bir partinin kurulmasıyla yeni bir süreç girmiştir. Özellikle partiye 60-70 civarında vekilin gireceği yönündeki haberler İsmet Paşa'nın demeçlerine yansımaya da buna dair genel bir kaygının varlığı gazetelerde yazılanlar ve kulislere konuşulanlar arasındadır. Partinin kuruluşundan henüz üç gün geçmesine karşın karikatürde (Şekil-3) Paşa ummadığı bir tablo karşısında yaşadığı şaşkınlık ve hayal kırıklığı dolu bir ifadeyle resmedilmektedir.

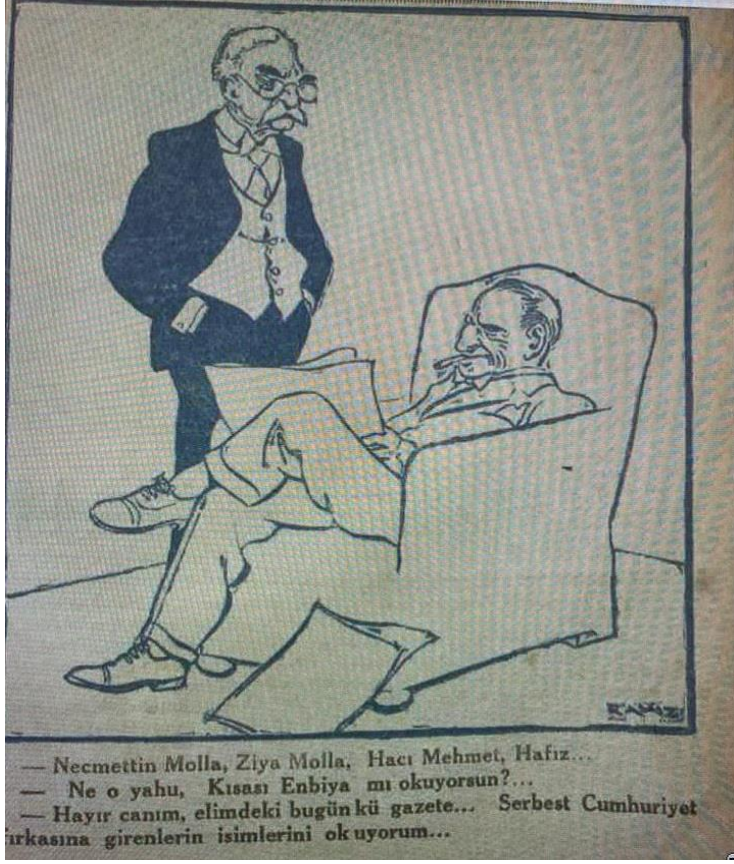
2. Serbest Fırka'nın Görevi: "Hür bir Murakabe hayatı"

Fethi Bey, Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta hükümeti ekonomik ve mali konularda yanlış politika izlemekle itham etmiş ve yaşanan bu ekonomik çöküntünün bu hatalardan kaynaklandığını

belirtmiştir. Partinin temel görevi “tenkid ve murakabe” olarak tanımlanmıştır. Fethi Bey işlerinin şahıslarla meşgul olmak olmadığını, hükümeti yönetenlerin iyi niyetinden şüphelerinin olmadığını fakat bununla birlikte “iyi bir adamın da her zaman sevap işlediğini ve hiçbir zaman hata yapmadığını söylemenin de safdillik” olacağını ifade etmiştir. “*Biz hükümetin istemeden yaptığı hataları tenkit ediyoruz. İnhisarlar, bu milletin sırtına yükletilmiş ağır birer vergiden başka bir şey değildir. Vergiler ağırdır. Vergiler kaldırılacaktır kanaati vermek doğru değildir. Ama mevcut masrafların haddi asgariye indirilmesi ve bu suretle yapılacak tasarruflar sayesinde halkın üzerindeki yük hafifletilecektir. Harice güven telkin etmek lazımdır. Bu sağlandıktan sonra boş duran yabancı sermaye ülkeye gelmeye can atacaktır. Bunu sağlamak gereklidir*” sözleriyle partinin temel görüşlerini açıklamıştır (Vakit 16 Ağustos 1930).

Fethi Bey kendisine sorulan “*Gazi'nin sizin muhalifi bulunduğunuz fırkanın lideri olmaları sizin fırkayı zayıf düşürüyor mu*” sorusuna “*Şüphesiz zayıf düşürebilir ama ben ve arkadaşlarım gazinin söz verdiği takdirde tarafsız ve adil hareket edeceğine ve bir defa işaret ettikten sonra bunun değişmeyeceğine güvenimiz vardır. Onun esas tuttuğu laiklik prensibi üzerinde çalışmak arzusundayız. Devlet işlerinde tenkit ve münakaşa onun esas arzularındandır. Ben Gazi'nin eski arkadaşı olduğum için ve onun bütün karakterlerini bildiğim içindir ki bu cürete malik bulunuyorum... kadim ve gençlik arkadaşlığımız esnasında kendilerinin en çok nefret ettiği devlet işlerinin tenkit ve münakaşa olunmamasıdır.*” (Vakit, 11 Ağustos 1930). Fethi Bey partinin meşruiyetinin peşindedir, “Cumhuriyetin esaslarını ebedileştirmek” için iki partinin gerekliliğini ve bu fikre Mustafa Kemal’in desteğini sıklıkla vurgulamıştır.

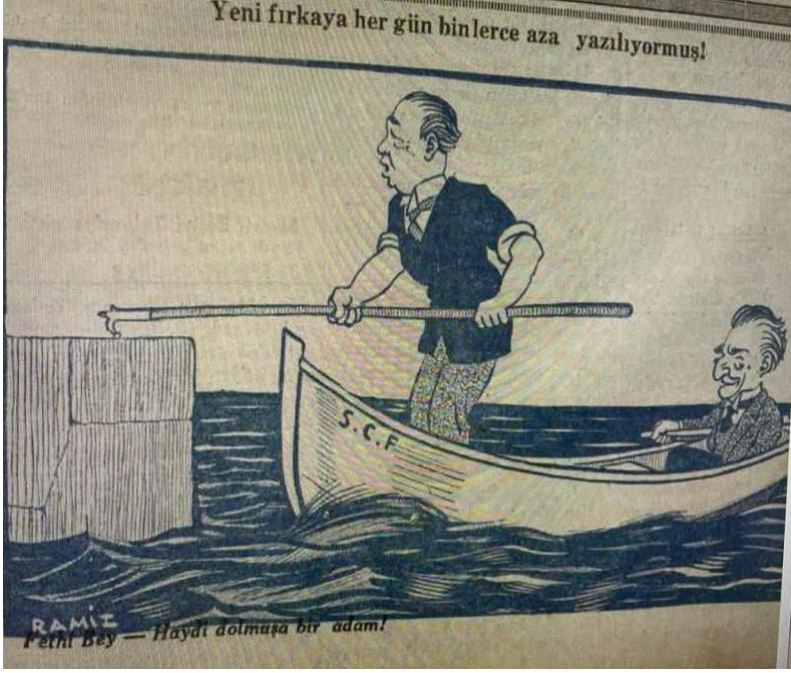
Partinin programı kuruluşundan üç gün sonra kamuoyuna açıklanmıştır. Kendini laik ve cumhuriyetçi olarak tanımlayan parti, şimendifer (demiryolu) yapımında “bir neslin sırtına yüklenilmesini” ve yüksek vergileri eleştirmiş, devlet müdahalesinin vatandaşın girişimciliğini engelleyecek boyutta olmasına karşı çıkmış, ülkeye yabancı yatırımcının gelmesine imkan verecek bir altyapının oluşturulmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır. Parti vatandaşlık hakkı, hukuk devleti vurgusu gibi modernleşme politikasına uygun bir politika belirlemiştir.

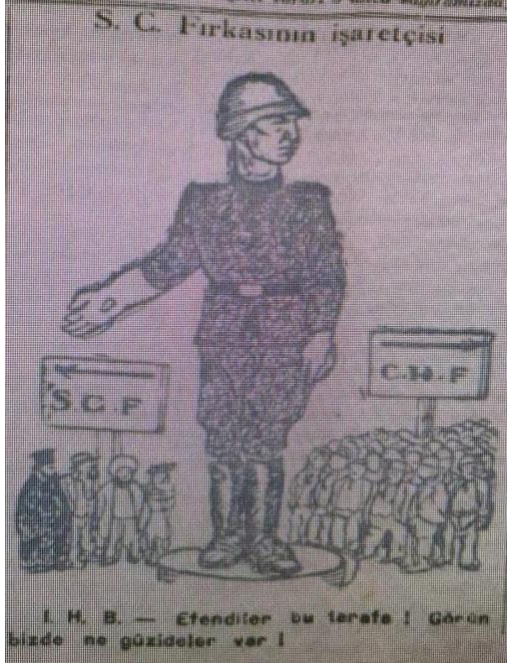
Şekil-4: Cumhuriyet, 21 Ağustos 1930

SCF genel katibi Nuri Bey Partiyeye olan ilgiyi “Yalova postanesi Holivut postanesine döndü, gelen mektupları cevaplayamıyoruz” sözleriyle dile getirmiştir (*Milliyet*, 14 Ağustos 1930). Halkın yoğun ilgi gösterdiği Partiyeye katılımlara dair haberler her gün gazetelere yansımıştır. Bu haberlere yönelik yorumlar çeşitli şekillerde olmuştur. İktidar vekilleri halk katılımının yoğunluğundan bahseden partinin, Meclisteki aza sayılarının “13” olduğunu ifade ederken Meclisten rağbet görmediklerine dikkat çekmiştir. Diğer değerlendirmeler ise özellikle iktidar partisini destekleyen gazetelerce “katılım” sayılarının abartı olduğuna dair olurken, bir süre sonra katılım sayısından ziyade katılan kişilerin niteliklerine vurgu yapan görüşler karikatürlere de yansımıştır. Partiyeye “inkılap ve Cumhuriyet karşıtları”, “komünistler”, “hocalar”, “mürteciler” in katıldığına dair vurgular/yorumlar/iddialar bir süre sonra SCF'nin

meşruiyetini sorgulayan bir tartışmaya evrilmiş ve partinin kapanma sürecinde etkin bir unsur olarak belirmiştir.

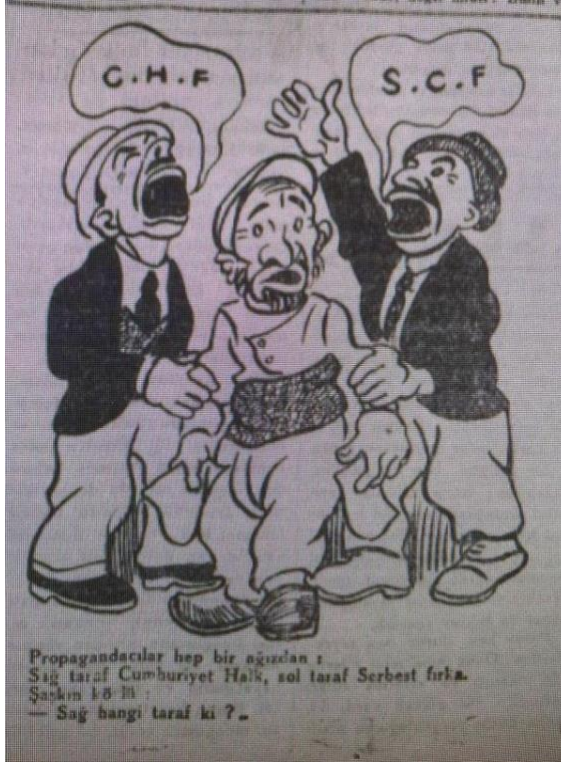
Şekil-5: Cumhuriyet, 25 Ağustos 1930

Şekil-6: *Vakit*, 10 Ekim 1930

3. Yeni Partinin Yeri Neresi: Sol mu, Sağ mı?

Fethi Bey, -CHF'nin de esas prensipleri olan- laiklik ve Cumhuriyet esaslarında CHF'den daha da ileri gitmek istediklerini ve “matbuat ve münakaşa hürriyetini” kabul ettikleri için partilerinin sol bir parti olduğunu ifade etmiştir. Buna göre parti, CHF'nin sol tarafında liberal, laik, cumhuriyetçi bir fırka olacaktır (*Vakit*, 12 Ağustos 1930). “Sol” tanımlaması yapılan tartışmalarda görülebileceği gibi, kavram olarak tam bilinmemektedir. Buna güzel bir örnek *Hakimiyet-i Milliye* yazarı ve kuvvetli bir CHF'li olan Falih Rıfkı Atay'dan verilebilir. Sol tanımlamasına gönderme yapan Atay, “bu memlekette padişahlığı, halifeliği, şarklılığı kaldıran, dini dünya işlerinden ayıran, Latin harflerini alan, şapka giydiren bir fırkanın daha solu yoktur. İsmet Paşa'nın soluna ancak hürmet icabı geçilebilir” sözleriyle siyasette sol ve sağ kavramlarının açıklayıcı bir anlamı olmayacağına dair inancını ifade etmiştir (*Hakimiyet-i Milliye*, 21 Ağustos 1930).

Şekil-7: *Vakit*, 16 Ekim 1930

“Sol” ve “sağ” kavramları o günün siyasal ikliminde bile anlaşılması oldukça güç kavramlardır. Aydemir’in bu dönemi anlatırken seçtiği başlık “halk homurdanıyor” olmuştur. Karikatür (Şekil-7) de “sol ve sağ” gibi politik kavramların ciddi bir ekonomik ve toplumsal huzursuzluk yaşayan halk için bir anlam ifade etmediğini resmetmektedir.

4. Modernleşmenin bir meşalesi: Demiryolları ve Sivas Nutku

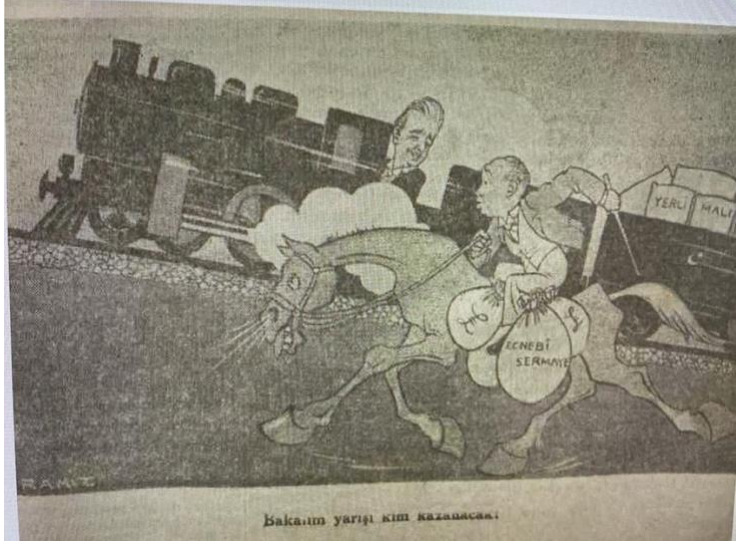
İsmet Paşa, 30 Ağustos 1930 günü Sivas demiryolunun açılışında bir nutuk vermiştir. Yeni partinin CHF’ye yaptığı eleştirilere ilk kez cevap vermiş ve kendi görüşlerini de ortaya koymuştur. İsmet Paşa, konuşmasında demiryollarından medenileşmenin simgesi olarak bahsetmiş, vergilerin düşürüleceği vaadini ise aslı olmayan bir propaganda olarak tanımlamıştır. SCF’nin liberalizm savunusu “memleketin güç anlayacağı” bir sistemdir. CHF ekonomi alanında “mutedil devletçi”dir ve

devletçiliği saf dışı bırakarak “her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemenin” bu memleket için uygun bir politika olmadığını belirtmiştir. İsmet Paşa'nın Sivas nutku, iktidar yanlısı basında büyük bir coşku ile karşılanmış ve “*Asırlardan beri metruk (terk edilmiş) ve mühmel (ihmal edilmiş) Anadolu'nun tam ortasında medeniyetin ilk sesi*” olan demiryolları Anadolu'yu medeniyet yoluna bağlarken aynı zamanda halkta İsmet Paşa'ya duyulan sevginin de kudretini gösteren bir tablo çizilmiştir (*Akşam*, 31 Ağustos 1930; *Milliyet*, 1 Eylül 1930).

Şekil-8: *Milliyet*, 2 Ekim 1930

Şekil-9: Cumhuriyet, 26 Ağustos 1930

Şekil-10: Akşam, 19 Ağustos 1930

Sivas nutku basında, partilerin güçlerini gösteren bir mücadele olarak algılanmıştır. SCF'nin hükümeti en sert şekilde eleştirdiği konu olan şimendifer politikası İsmet Paşa'nın zaferi olarak gösterilmiştir. Karikatürlere de (Şekil-8, 9, 10) SCF'nin “vergilerin azaltılması, tekellerin kaldırılması, yabancı sermayenin sağlanması” gibi vaatlerine karşılık İsmet Paşa “yapan” bir lider olarak yansımıştır. Bu değerlendirmeye göre SCF ya hedefe yetişememe ya da rayların altında kalma tehlikesi içindedir. Böylece CHF'nin/devletçiliğin galibiyeti vurgulanmıştır. Mücadelenin rövanşı İzmir gezisiyle gerçekleşecektir.

5. SCF Rüzgarı Kuvvetli Esiyor: İzmir Mitingi

Partinin kurulmasının daha birinci ayı dolmadan toplumun her kesiminden büyük bir ilgi ve sevgi görmüştür. Kuşkusuz Fethi Bey'in çıktığı Batı Anadolu turu ise toplumda gördüğü kitlesel desteği göstermesi açısından en önemli kanıtlardan biri olarak değerlendirilebilir. Parti, başta İzmir olmak üzere ticari bölgelerde büyük bir destek ve yaşanan ekonomik problemleri çözebileceğine dair kuvvetli bir inançla karşılanmıştır. Parti teşkilatlanması hakkında görüşmeler için gelen ve adeta halk tarafından bir “kurtarıcı” olarak beklenen Fethi Bey, hem partinin siyasi programı hakkında bilgi hem de birkaç gün önce İsmet Paşa'nın Sivas nutkuna cevap vermiştir.

Fethi Bey'in eleştirileri, hükümetin oldukça ağır şartlarla yaptığı demiryolları yatırımları, vatandaşların ekonomik gücünün çok daha üzerinde olan vergiler, özellikle tüccar ve köylüler üzerinde yıkıcı etkilere yol açan tekeller ve köylüye yeterince kredi vermeyen Ziraat bankası üzerinde yoğunlaşmıştır. İsmet Paşa'nın “liberalizmi” halkın anlamayacağı yönündeki eleştirisine karşılık Fethi Bey'in liberalizmi “devletin vatandaşların gelişmesi önündeki engelleri kaldırmakla görevli” olarak tanımlaması Paşa'ya bir cevap niteliğindedir. Temel sorun yabancı sermaye bulmaktı, bu sağlanamadığı noktada ise harcamaları azaltmak bir çözüm yolu olabilirdi. SCF lideri ve yöneticileri, “çok yaşa Gazi, çok yaşa Fethi, kurtar bizi” sloganları ve davul zurna ile coşkun kalabalıklar tarafından karşılanmıştır. Fethi Bey, gördükleri ilginin yeni bir partinin ne kadar “büyük bir ihtiyaç/gerekliklik” olduğu gerçeğini gözler önüne serdiğini belirtmiştir (*Cumhuriyet*, 14 Eylül 1930).

Fethi Bey'in halka hitabı ve düzenlenen karşılımlar ve toplantılar çok kolay olmamıştır. İçinde ölümlerin de yaşandığı

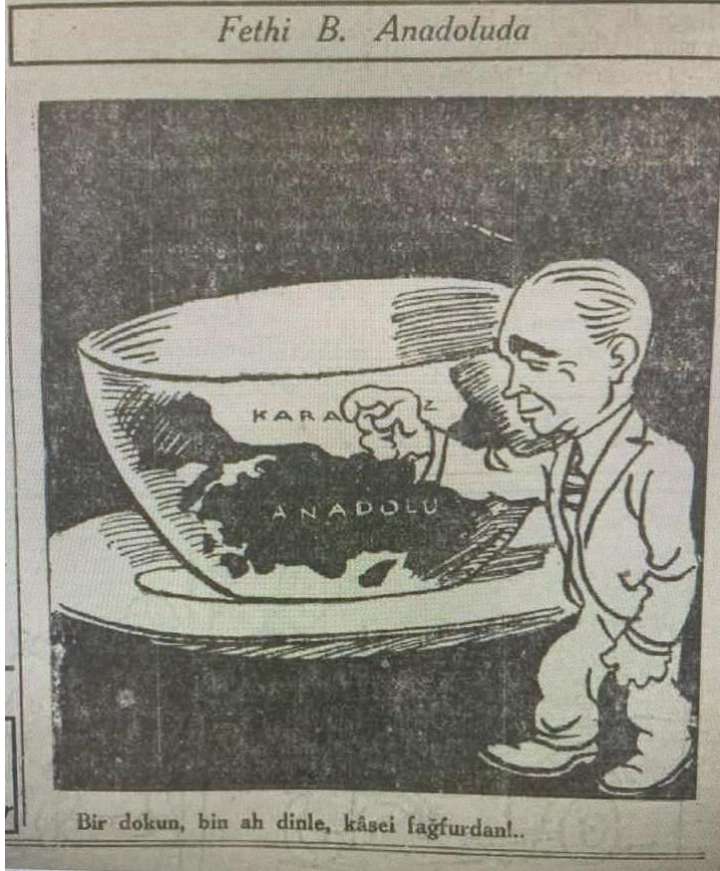
birçok gelişme yaşanmıştır. Şehrin önde gelen mülki idare amirleri toplanma ve karşılamaları güvenlik gerekçesiyle engellemeye çalışmışlardır. Fethi Bey durumu Mustafa Kemal'e bildiren telgrafına karşılık "Anlıyorum ki sana nutkunu söyletmek istemiyorlar, fakat sen behemehâl nutkunu söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir maniye derhal bildireceksin... Asayişin temini için; Başvekil, Dahiliye Vekili ve İzmir Valisi lazım olan tedbirleri almakla mükelleftir" cevabını vererek Fethi Bey'e desteğini belirtmiş ve konuşmasını yapmasını sağlamıştır (Ağaoğlu, 2011: 61).

SCF ülke genelinde yirmi üç ilde toplam 103 noktada teşkilat kurmuştur (Emrence, 2014: 152). İktidar partisi muhalefet partisine bu denli büyük bir ilgi olmasına şaşırmıştır Özellikle iktidar yanlısı basın, partinin kuruluş döneminde destekleyici bakışlarını değiştirmiş ve SCF'yi, "cumhuriyeti yıkmayı hedefleyenler"le bir olmakla suçlamıştır. Bu durum partinin "meşruiyeti"ne zarar veren bir süreci beraberinde getirmiştir. CHF yanlısı basının şiddetli hücumları ve Gazi'nin tarafını açıklamaya davet eden mektuplar ile güçlü bir rüzgar, Mustafa Kemal'i de tavır değişikliğine götürmüştür.

Şekil-11. Son Posta, 10 Eylül 1930

İzmir gezisi sonrası özellikle muhalif Son Posta gazetesinde, halkın SCF'ye olan ilgisi özellikle vurgulanmıştır. Karikatürdeki (Şekil-11) partiye olan yoğun desteği engellemeye çalışan CHF yetkilisini aralarına çağırarak halk görüntüsü, CHF'nin kitlelerle arasında var olan kopukluğa gönderme yapmıştır. SCF'nin kitleleri harekete geçiren hareketine karşılık, CHF'nin yalnızlığına dikkat çekmiştir.

Şekil-12: Son Posta, 13 Eylül 1930

SCF'nin kuruluşuna öncülük eden Mustafa Kemal 1930 yılının yaz başlarında çıktığı yurt gezisinde karşılaştığı durumu "Bunalyorum çocuk, büyük bir ızdırıp içinde bunalyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf, derin bir yokluk, maddi manevi perişanlık

İçinde ferahlatici pek az şeye rastlıyoruz. Memleketin hakiki durumu, ne yazık ki bu...” (Soyak, 1973: 405) sözleriyle anlatmıştır. Fethi Bey’in Anadolu gezisi de halkın yaşadığı memnuniyetsizlik ve huzursuzluğu yine gözler önüne sermiştir. Karikatürde (Şekil-12)

“Neşve tahsil ettiğin sagar da sende gamlıdır. Bir dokun bin ah işit kâse-i fağfurdan” (Neşe aradığın aslında sende daha dertlidir. Bir dokun bin ah işit o zarif kaseden)

mısrasına atıfla gerçek olanın İsmet Paşa’ya Sivas’ta gösterilen “kuvvetli sevgi seli” değil, Fethi Bey’e İzmir gezisinde anlatılan sıkıntılar olduğuna dair bir vurgu yapılmıştır.

6. Belediye seçimleri

1930 belediye seçimlerinde, seçim kurallarını ihlal eden birçok siyasi olay yaşanmıştır. Genel olarak SCF taraftarları “gerici, cumhuriyet aleyhtarı, yankesici, mürteci, gayrimüslimlerin partisi” olmakla suçlanmıştı. Seçimler, bürokratik mekanizmalarında kullanıldığı ve seçimlerin CHF lehine sonuçlanması için yapılan müdahalelere sahne olmuştu. Bazı yerlerde seçimler iptal edilmiş, seçim komitesinin sonuçlarına uyulmamış, isimlerin bulunduğu defterler ya da mahalleler bulunamamış, birden fazla oy kullanımı/sayımı, oy verme sürecini zorlaştıran baskı ve engelleme şeklinde bir yola başvurulmuştu.² SCF, sistematik bir siyasi baskı ile karşılaşmıştır (Emrence, 2014: 180). Seçimlerde 502 belediye başkanlığı seçiminin 40’ında başarılı olan parti, yaşanan usulsüzlüklere karşı seçimin iptalini istemiştir.

---

² Seçimlerde yaşanan bürokratik müdahalelerin geniş bir şekilde anlatımı için bkz. (Emrence, 2014: 163-190).

Şekil-13: Cumhuriyet, 5 Ekim 1930.

Şekil-14: Son Posta, 17 Kasım 1930

Seçim sonuçları muhalif basında, seçimlerde yapıldığı iddia edilen yolsuzluklara gönderme yapılarak verilmiştir. Buna göre, halkın SCF'ye verdiği oylar, usulsüzlüklerle iktidar partisine kaydırılmış ve millet iradesinin sandığa yansımaları engellenmiştir. CHF yanlısı basın ise seçimleri SCF'nin halkın karşısındaki başarısızlığı ve yenilgisi olarak değerlendirmiş ve kazananın "halkın ta kendisi olan" CHF olduğunu resmetmiştir.

7. Serbest Fırka'nın Sonu

SCF'nin kuruluşuna dair birçok değerlendirme yapılmıştır. Bu, partinin sonu için de geçerlidir. Partinin neden kapatıldığı çeşitli yorumlara konu edilmiştir. En başından beri muhalefet partisi fikrini "zamansız" bulan Atay, irticanın tahrikleriyle siyasal ortamın henüz böyle bir "olgunluk imtihanını" veremeyeceğinin anlaşıldığını belirtmiş ve partinin feshini "büyük tehlike durdu" olarak karşılaştırmıştır. (Atay, 1968: 521, 573). Bir iktidar vekili olan Uran anılarında, SCF'nin, Tek Parti iktidarına duyulan hoşnutsuzluğun bir göstergesi haline geldiğini ve bunun CHF'lilerde büyük bir korku yarattığını ve Fethi Bey'in partiyi feshetmek zorunda kaldığını yazmıştır. Yine Uran, partinin kapanışında SCF yöneticilerini "mecliste bir denetleme organı olarak kalmak yerine seçim kazanma hevesine düşmeleri"nden dolayı da sorumlu tutmuştur (Uran, 2007: 194, 199). Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi John Grew Sivas nutkundan sonra, Türkiye'nin etkin bir muhalefete hazırlıklı olup olmadığı ve bunu sindirip sindirmeyeceği konusunda şüpheleri olduğunu ifade etmiştir (Grew, 2000: 131). SCF'nin özellikle İzmir gezisi sonun başlangıcı olmuş, "rejim düşmanlığı" yapmak suçlamasıyla karşı karşıya kalmış ve Mustafa Kemal'in değişen tutumuna karşılık Fethi Bey Partiyi 17 Kasım 1930 tarihinde fesh etmiştir.

Şekil-15: Cumhuriyet, 18 Kasım 1930

SCF'nin sonunu hazırlayan olaylardan biri de Cumhuriyet gazetesi sahibi Yunus Nadi'nin Mustafa Kemal'e tarafsızlığıyla ilgili yazdığı mektuptu. Gazete SCF'yi, "ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur" sözleriyle uğurlamıştır. Dörder kişiden oluşan sevinen ve üzülenleri gösteren karikatür (Şekil-15), SCF'nin halktan destek görmediği düşüncesine gönderme yapmıştır.

Şekil-16: *Son Posta*, 24 Kasım 1930

CHF içinde, SCF'nin varlığı ile “kendi bünyesinde beliren uyuşukluğu giderme” tartışmaları, gayretleri başlamış “ıslahat yapma” sözleri duyulmaya başlanmıştır. Parti içinde, hükümetteki eksiklikleri tespit göreviyle yükümlü, “Kırklar heyeti” adı verilen bir encümen kurulmuş, illerdeki parti heyetlerinin başında “mutemet” adı verilen ve halkın tepkili olduğu kişilerin ismi “reis” olarak değiştirilmiştir (Uran: 2007: 200). Parti Genel Sekreterliğine Saffet Arıkan yerine Recep Peker getirilmiş ve rejimin yeterince kabul görmediği düşüncesi çerçevesinde Mustafa Kemal halkın nelerden şikayetçi olduğunu öğrenebilmek adına bir yurt gezisine çıkmıştır.

Sonuç

Modern bir devlet ve toplum kurma projesi olarak da adlandırılabilen “muasır medeniyet seviyesi” hedefi, Erken Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal önderliğinde birçok inkılabın gerçekleştirildiği bir zaman dilimidir. Ulus devletin modernleşme misyonu çerçevesinde atılan adımlar, çoğunlukla yukarıdan aşağıya uygulanmıştır. Modern toplumu yaratmaya çaba harcayan kurucu kadro, bunun yaratılması için beklemeye gerek duymamıştır. Geçmişten beri Türk modernleşmesine eşlik eden “gecikmişlik duygusu” da bu süreçte etkili olmuştur. Beklenecek zaman da yoktur. Mustafa Kemal, diğer modernleşme adımları gibi muhalefet partisinin oluşumunda da aynı yolu denemiş ve kendisi öncülük etmiştir. Modernleşmenin siyasal yönü olarak katılımcı bir siyasete, çoğulcu topluma giden bu süreçte Mustafa Kemal’in bu hamlesi, onun çoğulcu bir parlamento hayatına olan istenci olarak da okunabilir. Yarışmacı bir sistemin kurulmasını arzulamıştır. Bunu Fethi Bey’e yeni bir parti fikrinin gerekçesini *-ardımda bir diktatörlük bırakmak istemiyorum-* sunarken de belirtmiştir. Fethi Bey’i İzmir gezisinin sonuna kadar -hem iktidara hem de iktidar yanlısı basına karşı- desteklemiştir. Özellikle basın, muhalefetin “Cumhuriyet karşıtlığının” yuvası haline geldiği iddiasının gücü karşısında Mustafa Kemal, rejimin geleceğini düşünmek noktasında tavır değiştirmiştir. Dönemin siyasi gelişmeleri karikatürler üzerinden izlenebilmiştir. Tek Parti yönetimi 1925 yılından itibaren başlayan suskunluk dönemine son vermiş ve yeni bir muhalefet partisi ile farklı seslerin duyulmasına imkan tanımıştır. İncelenen dönemde SCF’nin kuruluşu ve ardından yaşanan siyasal gelişmelerde birçok eleştirel fikrin kendisini karikatürler üzerinden ifade edebildiği görülmektedir. Sağlanan bu imkan, demokratik çoğulculuk isteğine uygunluk gösterirken, özellikle SCF’nin toplum tarafından yoğun bir ilgi ile karşılanıp, bir iktidar seçeneği olarak belirlenmesiyle birlikte değişerek, farklı görüşlerin ifade edilebilmesine yönelik imkanların kısıtlanması ise tepeden inmece bir boyuta karşılık düşmektedir. Ulus devlete geçişi hazırlayan bu dönemin, bir geçiş süreci olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmelidir. Bu noktada da bu süreç, demokratik ve otoriter eğilimleri içerisinde barındıran bir dönem olarak değerlendirilebilir. Demokratik olarak tanımlanamayacak bir yönetim yapısından kurtulmaya çalışan, bunu değiştirmek isteyen bir lider olan Mustafa Kemal, bu sürece bizzat önderlik etmiştir. SCF, başarısız bir demokrasi girişimi olmuştur. SCF’nin bu kadar geniş bir halk kesimini harekete geçirmesi, toplumun değişim projesine bir direniş

göstermesi olarak da yorumlanabilir. CHF de bir muhalefet partisinin halktan bu denli kabul göreceğine ihtimal vermediği için demokratik eğilimin bir örneği olarak kabul edilebilecek muhalefet partisinin kuruluş sürecindeki hoşgörülü tutumunu koruyamamış, gittikçe sertleşen tavrı ile partinin yaşayabileceği uygun bir siyasal zemin oluşmasına engel olmuştur.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Ahmet (2011), Serbest Fırka Hatıraları, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Atay, Falif Rıfki (1968), Çankaya, (İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık).
- Avşar, Abdülhamit (1998), Serbest Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: Kitabevi).
- Aydemir, Şevket Süreyya (1969), Tek Adam III. Cilt, (Ankara: Remzi Kitabevi).
- Aydemir, Şevket Süreyya (1966), İkinci Adam I. Cilt, (Ankara: Remzi Kitabevi).
- Berkes, Niyazi (2008), Türkiye’de Çağdaşlaşma, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Cantek, Levent ve Gönenç, Levent, (2017), Muhalefet Defteri, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Çiğdem, Ahmet (2009), Aydınlanma Düşüncesi, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Emrence, Cem (2014), 99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Goloğlu, Mahmut (2017), Devrimler ve Tepkileri, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Grew, John (2000), Atatürk ve İnönü, (İstanbul: Yeni Gün Matbaası).
- İlmen, Süreyya (1951), Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, (İstanbul: Ahmet Sait Basımevi).
- İnan, Afet (2014), Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1984), Politikada Kırk Beş Yıl, (Ankara: Bilgi Yayınevi)

- Koçak, Cemil (2006), İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Kongar, Emre (1998), İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, (İstanbul: Remzi Kitabevi).
- Köker, Levent (2010), Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Okyar, Fethi (2010), Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Okyar, Fethi (1980), Üç Devirde Bir Adam, (İstanbul: Tercüman Yayınları).
- Öz, Esat (1992), Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, (Ankara: Gündoğan Yayınları).
- Sertel, Zekeriya (1968), Hatırladıklarım, (İstanbul: Yayıncılık Matbaası).
- Soyak, Ali Rıza (1973), Atatürk'ten Hatıralar II. Cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Tunaya, Tarık Zafer (1952), Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), (İstanbul: Arba Yayınları).
- Tunçay, Mete (2005), Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları).
- Uran, Hilmi (2007), Meşruiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Us, Asım (1964), Gördüklerim Duyduklarım Duygularım, (İstanbul: Vakıf Matbaası).
- Uyar, Hakkı (2012), Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, (İstanbul: Boyut Yayıncılık).
- Yetkin, Çetin (2004), Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, (İstanbul: Otopsi Yayınları).
- Zürcher, Erik Jan (2002), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Gazeteler

Milliyet

Cumhuriyet

Vakit

Hakimiyet-i milliye

Akşam

Son Posta